

البراهین الصریحه و محمد بن سلیمان کوفی

کاظم استادی^۱

چکیده

کتاب «مناقب» منسوب به محمد بن سلیمان کوفی در بین کتاب‌هایی که در دهه‌های اخیر چاپ شده، مورد توجه و استناد ویژه‌ای قرار گرفته است در حالی که این کتاب وضعیت مبهمی دارد و در این مقاله ضمن گزارش برخی از مسائل آن، برخی از ابهامات قابل توجه آن را بیان می‌کنیم. این کتاب در منابع امامیه و عامه، شناخته شده نیست و تا پیش از چاپ کتاب، گزارش روشنی از آن در آثار و مقالات به چشم نمی‌خورد و در فهرس نیز مورد توجه قرار نگرفته است. نسخه‌های کتاب مناقب، مشکلات اساسی دارد و انتساب این کتاب به محمد بن سلیمان کوفی (م ۳۲۲ ق) دقیقاً روشن نیست. در تمام منابع حدیثی شیعه، تنها یک حدیث از این شخص نقل شده و نام محمد بن سلیمان کوفی در منابع حدیثی و رجالی شیعه، ناشناخته و مجهول است و هیچ اطلاعاتی راجع به او وجود ندارد. همچنین اکثر مشایخ حدیثی این کتاب، مجهول و غالب احادیث آن مرسل و یا جزو متفردات است.

واژگان کلیدی: البراهین الصریحه، مناقب، محمد بن سلیمان کوفی، منابع حدیثی شیعه.

۱. مقدمه

علاوه بر برخی از معضلات خط، کتابت و مشکلات نسخه برداری در تاریخ حدیث، یکی از مهم ترین معضلات این رشته، نسخه های محدود کتاب ها و مستعمل و ناقص بودن آنها است.

در بسیاری موارد اوراق ابتدایی و انتهایی نسخه های کتاب ها، بر اثر استعمال، صدمه و آسیب های سهوی و عمدی، از بین رفته اند. این وضعیت، تشخیص مؤلفین تعدادی از کتاب های حدیثی و دینی ما را مشکل کرده است و به تبع آن، تاریخ منابع حدیثی و دینی ما را تحت الشعاع قرار داده است که با از بین رفتن این نشانه ها، مؤلف کتاب ها نامشخص و مجهول خواهند شد؛ به طوری که اکنون کتب زیادی در دست داریم که مؤلفین آنها مشخص نیستند و معمولاً از اصطلاح «منسوب به» برای آنها استفاده می شود^۱.

نکته مهم پیرامون این آثار، عدم توجه به «بی اعتباری» آنها است به طوری که امروزه از این «کتب انتسابی»، به راحتی در تعاملات علمی و دینی استفاده می شود؛ بدون اینکه در نظر داشته باشند که طبق قاعده منطقی و قاعده احتیاط، استدلال به اخبار این کتب، بی اعتبار است و اگر بخواهیم مسامحه کنیم باید بگوییم حداقل، کم اعتبار است؛ لذا نمی توان و نباید به اخبار چنین کتاب هایی استناد نمود، جز در مواردی که مطالب و احادیث آنها در کتب دیگری ذکر شده باشند که در این صورت نیز، استناد به احادیث این کتب بی اعتبار، جنبه مؤیدی دارد نه بیشتر؛ چراکه اعتبار احادیث آنها از خودشان نیست.

چنانچه «خبر مجهول» حدیثی است که نام راوی آن در منابع رجالی نیست و یا

۱. برخی از کتاب های منسوب عبارتند از: «دلایل الامامة» و نیز کتاب «نوادیر المعجزات» منسوب به طبری صغیر. «حدیقة الشیعه» منسوب به محقق اردبیلی. «کتاب حلبی» منسوب به عبیدالله حلبی. «الاختصاص» و «النکت الاعتقادیه» منسوب به شیخ مفید. بخشی از کتاب «تفسیر قمی» منسوب به علی بن ابراهیم. «اثبات الوصیه» منسوب به علامه حلی. «الایضاح» منسوب به ابن شاذان. «المعیار و الموازنه» منسوب به محمد اسکافی. «بصار الدرجات» منسوب به محمد الصفار. «الروضة» و «الفضائل» منسوب به شاذان بن جبرئیل قمی.

حکم به جهالت وی کرده‌اند؛ کتاب‌های «منسوب به» از دو نظر مخدوش است:

۱. وقتی مؤلف اثری ناشناخته و مجهول باشد یعنی راوی اصلی احادیث کتاب، مجهول است. بنابراین، اخبار کتاب جدای از ضعف سند، اگرانفرادی و اختصاصی باشند، در مظان اتهام جعل قرار می‌گیرند.
۲. وقتی مؤلف کتابی مجهول باشد، مطالب و احادیث کتاب، شامل قاعده «ارسال طویل» نیز خواهند شد؛ چون وقتی مؤلفی ناشناخته باشد، غالباً به این معنی خواهد بود که راویان و اسناد تا شخص مؤلف نیز ناشناخته هستند. به عبارت دیگر، کتابی که مثلاً برای قرن چهارم هجری است و مؤلفش دقیقاً مشخص نیست، افراد واسطه و ناقل میان ما و او مشخص نیست و این فاصله زمانی ما تا مؤلف، شامل وضعیت «ارسال طویل» می‌گردد.

یکی از کتاب‌هایی که در دهه‌های اخیر چاپ شده و مورد توجه و استناد در نوشته‌ها قرار می‌گیرد، کتاب «مناقب» منسوب به محمد بن سلیمان کوفی است که به تحقیق مرحوم علامه محمودی در سال ۱۴۱۲ قمری منتشر شده است.

به نظر می‌رسد که کتاب مناقب منسوب به سلیمان کوفی، وضعیت مبهمی دارد. برای اطلاع خوانندگان، ضمن گزارش برخی از مسائل کتاب، به بررسی برخی از موضوعات قابل توجه پیرامون کتاب پرداخته می‌شود که لازم است مورد دقت پژوهش‌گران قرار بگیرد.

۲. پیرامون اسم کتاب

این کتاب در منابع شیعی امامیه و منابع عامه، شناخته شده نیست و تا سال ۱۴۱۲ هـ. ق که به چاپ رسید، اطلاع روشنی از آن در آثار و مقالات به چشم نمی خورد. این کتاب در فهرس نیز معرفی نشده مگر در برخی نوشته‌ها از قرن دهم به بعد که به آن اشاره کرده‌اند. پیرامون اسم کتاب مباحثی مطرح نشده است و اکنون دقیقاً مشخص نیست، که نام اصلی کتاب چه بوده است و محدودیت نسخه نیز بر این ضعف افزوده است.

اسامی مختلف و متفاوتی برای نسخه‌ها و اجزای آن و نیز نوشته‌های متأخر، بیان شده که عبارتند از:

«البراهین الصریحة و المناقب الفصیحة»^۱؛ «براهین سید الأولین و الآخرين»^۲ و «مناقب الإمام أميرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام»؛ «کتاب المناقب»^۳؛ «مناقب أميرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام»؛ «البراهین»؛ «البراهین فی مناقب أميرالمؤمنین علی بن ابي طالب عَلَيْهِ السَّلَام» و...^۴

در نسخه خطی مؤیدی، اسم کتاب درج شده و آن را این گونه وصف کرده است:

«هذا الكتاب جمع جملة شافية من براهین النبی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و من مناقب أميرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام و سید الوصیین...» و در انتهای نسخه، نام «فضائل اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَام» آمده است.^۵

اجمالاً روشن است که حداقل در دو نسخه خطی، نام «براهین الصریحة» آمده

۱. نک: عکس نسخه خطی کتاب را در کتابخانه آیت الله مرعشی شماره ۷۷۱؛ ذکر ت في الجزء الثاني من فهرس مصوراتها.

۲. کتاب براهین سید الأولین و الآخرين، و مناقب الإمام أميرالمؤمنین، و سید الوصیین، مظهر العجائب، علی بن ابي طالب و اولاده عَلَيْهِمُ السَّلَام. (نک: نسخه خطی کتاب در کتابخانه آية الله السيد المرعشي به تاریخ ۱۳۹۵ ق.)

۳. تم کتاب المناقب و تألیفه و الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد خاتم النبیین و علی اهل بیتیة الطیبین و سلم تسلیمًا. (کوفی، مناقب، ج ۲، ص ۲۰۳.)

۴. نگاه کنید نسخه‌های خطی کتاب را، و نیز برخی از اجزاء کتاب، همانند: «هذا آخر الجزء الثاني و ایتلوه الجزء الثالث من مناقب أميرالمؤمنین (صلوات الله علیه)» (کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۳۵۸.)

۵. نک: نسخه خطی سید العجزی المؤیدی، به تاریخ ۱۳۱۷ ق.

است.

۳. پیرامون نسخه‌های خطی کتاب

پنج نسخه خطی، که همگی متأخر و بعد از قرن دهم هجری هستند از کتاب منسوب به سلیمان کوفی موجود است که البته به نظر می‌رسد منشأ واحدی دارند و باید یک نسخه محسوب شوند. نسخه‌های خطی کتاب منسوب به کوفی عبارتند از:

۱. نسخه «۱۰۶۷ ه. ق» کتابخانه أمبروسیانا در میلان ایتالیا.
 ۲. نسخه «۱۱۳۲ ه. ق»؛ مخطوطة أخرى فيها، رقم ۲۰۶، کتبت سنة ۱۱۳۲ ه. ق، في ۲۵۸ ورقة.
 ۳. نسخه «۱۲۹۳ ه. ق» کتابخانه جامع صنعاء.
 ۴. نسخه «۱۳۱۷ ه. ق» سید مؤیدی (کتابخانه شخصی)
 ۵. نسخه «۱۳۵۳ ه. ق» کتابخانه آیت الله مرعشی قم^۱.
- نسخه‌های کتاب مناقب، حداقل سه مشکل اساسی دارند و این مشکلات، ابهام وضعیت آن را تشدید می‌کند:

الف. همه نسخه‌های موجود از کتاب مناقب، ناقص است. شاهد این نقصان این است که در پایان جزء ششم از کتاب، چنین آمده:

«وذلك في شهر رجب من سنة ثلاث مائة يتلوه ما روی ابن دأب في علي بن أبي طالب (رضي الله عنه) ورحمه قال: وليس هو سماع^۲.»

در صورتی که احادیثی از ابن دأب^۳ در کتاب وجود ندارد و علامه محمودی محقق

۱. نک: الطباطبائي، السيد عبد العزيز، أهل البيت عليهم السلام في المكتبة العربية، ج ۱، ص ۵۷۲.

۲. و این در ماه رجب از سال سیصد است؛ که با قرائت آنچه ابن آداب از علی بن ابی طالب (رضي الله عنه) نقل کرده و او می‌گوید: و این سماع نیست. (کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۲۰۳)

۳. والظاهر أن المراد من ابن دأب هاهنا هو أبو الوليد الليثي المدني عيسى بن يزيد بن بكر بن دأب من ندماء المهدي والهادي المترجم تحت الرقم: «۵۸۴۵» (تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۱۴۸، نیز: لسان المیزان، ج ۴، ص ۴۰۸).

کتاب مناقب نیز در پاورقی، به این مسأله اشاره نموده است^۱.

ب. نسخه‌های خطی کتاب بسیار محدود است و روشن نیست که چرا کتابی به قدمت قرن چهارم هجری، این مقدار نسخه محدود دارد که البته از پنج نسخه، سه نسخه آن نیز جدید و متأخر است.

هر چند که علامه محمودی محقق و مصحح کتاب مناقب، نظر متفاوتی دارد به زیدیه اعتراض کرده که با وجود نسخه‌های متعددی از این کتاب در جهان، چرا زیدیه با گذشت قرن‌ها از احیای کتاب غفلت کرده است^۲؟

ج. علاوه بر اینکه این کتاب نسخه متقدم و نزدیک به مؤلف ندارد، نسخه‌های با فاصله سه یا چهار قرن با مؤلف هم ندارد؛ یعنی به غیر از اینکه نسخه‌های کتاب محدود به پنج نسخه است، نسخه خطی قدیمی هم ندارد^۳ و قدیمی‌ترین نسخه خطی آن مربوط به ۱۰۶۷ هـ. ق است^۴ و سه نسخه خطی کتاب، جدید و تقریباً معاصر است.

۴. مؤلف و انتساب کتاب

کتاب براهین الصریحه یا مناقب امیرالمؤمنین علیه السلام، توسط برخی از مؤلفین و فهرست‌نویسان به «محمد بن سلیمان کوفی» نسبت داده شده است؛ افرادی همچون: ابراهیم بن محمد الوزیر (م ۹۱۴ هـ. ق) در الفلک الدوار فی علوم الحدیث والفقہ والآثار^۵؛

۱. کذا فی اصلی، و من أجل عدم وجود شيء من أحادیث ابن دأب فی الروایات التالیة یتبین جلیاً أنّ هاهنا أيضاً

قد سقط من الكتاب أحادیث. (کوفی، مناقب ج ۱، ص ۲۰۳).

۲. نک: کوفی، محمد بن سلیمان، مناقب، ج ۱، مقدمه.

۳. ۱۰۳۷ق، ۱۱۳۲ق، ۱۲۹۳ق، ۱۳۱۷ق، ۱۳۵۳ق. (کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۶ و ۷)

۴. در معرفی محقق از کتاب، تاریخ ۱۰۶۷ق آمده ولی در فهرست مرعشی و فخرنا جلد ۵، نوشته شده: «ظاهراً در ۱۴ ربیع الثانی ۱۰۳۷ق». البته اصل نسخه در ایران نیست و فهرست متعلق به عکس نسخه موجود در کتابخانه مرعشی می‌باشد. (نک: مرعشی، فهرست نسخ خطی، شماره ۷۷۱ عکسی. نیز: درایتی، فخرنا، ج ۵، ص ۹۰۵. نیز: کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۶.

۵. ابراهیم بن محمد الوزیر، الفلک الدوار، صص ۲۸، ۱۵۱، ۱۵۴. بعد از ذکر حدیثاً: وقد رواه عدّة من ثقات أصحابنا کمحمد بن سلیمان جامع المنتخب، و أحد تلامذة محمد بن منصور، فی کتابه المسمی المناقب

ابن أبي الرجال (م ۱۰۹۲ هـ. ق) در مطلع البدور؛ إبراهيم بن المؤيد (م ۱۱۵۲ هـ. ق) در طبقات الزيدية^۲؛ و المؤيدي در لوامع الأنوار^۳؛ و عبد السلام الوجيه در أعلام المؤلفين الزيدية^۴؛ و مصادر التراث^۵؛ و سيد أحمد الحسيني اشكوري در مؤلفات الزيدية^۶؛ و نیز عمر رضا كحالة در معجم المؤلفين^۷.

به دليل آنکه اطلاعات رجالی پيرامون شخص كوفي و نیز اطلاعات فهرستی از كتب منسوب به او به روشنی و دقت در دسترس نیست، انتساب این كتاب به محمد بن سليمان كوفي (م ۳۲۲ هـ. ق) مشكل است.

ابتدا باید دقیقاً مشخص شود که آیا شخصیتی با هویت تاریخی واقعی و نام محمد بن سليمان، وجود خارجی داشته است یا خیر؟ اکنون آگاهی روشن و متقدمی از چنین اطلاعاتی، بدون ارجاع به برخی از مطالب خود كتاب مناقب (که البته نسخه قدیمی ندارد و نسخه‌های آن محدود و به نوعی از مادر واحد هستند)، در دسترس نیست. سپس لازم است مشخص شود که محمد بن سليمان كوفي، کتابی در مناقب داشته است یا خیر؟ اکنون آگاهی روشن و متقدمی از چنین اطلاعاتی بدون ارجاع به خود كتاب مناقب در دسترس نیست.

در آخر مسأله «این همانی» حائز اهمیت است. به عبارت ساده، از کجا بدانیم که

(الفلك الدوار، ص ۱۵۱).

۱. ابن أبي الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۱۶۵. و له كتب صنفها في الدين منها: كتاب البراهين في معجزات النبي ﷺ وفي أنبائه (كذا)، و كتاب المناقب، في فضائل أمير المؤمنين كرم الله وجهه، و شواهد إمامته، و كرم منشته، و حظّه من الله و من رسوله صلى الله عليه وآله و سلم، و شريف صحبتته، و خلافته، و صدق وصيته ...
۲. إبراهيم بن المؤيد، طبقات الزيدية، ج ۲، ص ۲۷۰.
۳. المؤيدي، لوامع الأنوار، ج ۱، ص ۳۲۰.
۴. عبد السلام الوجيه، أعلام المؤلفين الزيدية، ص ۹۰۴.
۵. عبد السلام الوجيه، مصادر التراث في المكتبات الخاصة في اليمن، ج ۱، صص ۴۶۲، ۵۳۰.
۶. الحسيني اشكوري، أحمد، مؤلفات الزيدية، ج ۱، ص ۲۰۱ و ج ۳، ص ۵۷.
۷. كحالة، عمر رضا، معجم المؤلفين، ج ۱۰، ص ۵۴.

کدام نسخه موجود، همان کتاب تألیف شده توسط محمد بن سلیمان کوفی است؟ افراد متعددی در زبیده و غیر آن کتاب مناقب دارند. حتی برای برادر محمد، یعنی علی بن سلیمان کوفی نیز، کتاب مناقب ذکر نموده اند؛ بنابراین لازم است با دلایلی مشخص شود که کتاب مناقب موجود، همان کتاب مناقب نوشته محمد بن سلیمان کوفی؛ یعنی کتابی نیست که در قرون متأخر نوشته و یا جمع آوری شده و برای اعتبار بخشیدن به کتاب، به مؤلف قدیمی منتسب کرده باشند.

اکنون این آگاهی ها در دست ما است:

۱. تعداد زیادی از احادیث کتاب مناقب موجود، با نام «ابوجعفر»، «ابوجعفر محمد بن سلیمان» و «محمد بن سلیمان» آغاز شده اند و تنها در چند مورد محدود، نام «ابوجعفر محمد بن سلیمان الکوفی» درج شده است.^۲ از سوی دیگر، در برخی از احادیث کتاب با نام «محمد بن سلیمان البستی» آمده است:

- حدّثنا محمد بن سلیمان البستی قال: حدّثنا أبو جعفر أحمد بن زید بن هارون القزاز قال: حدّثنا إبراهيم بن المنذر قال: حدّثنا محمد بن فلیح بن سلیمان عن موسی بن عقبه قال: ...^۳

- محمّد بن سلیمان قال: حدّثنا محمّد بن سلیمان البستی قال: حدّثنا أبو محمّد عبد الله حمدويه الثعلاني قال: حدّثنا محمّد بن یونس الکدیمی قال: حدّثنا حماد بن عیسی الجهنی قال: حدّثنا الدهّاس بن قهم عن القاسم بن الشیبانی: ...^۴

که در مورد دوم، هم نام «محمد بن سلیمان» به تنهایی آمده و هم نام «محمد بن سلیمان البستی».

۱. القاسم، یحیی بن حسن بن الإمام، المستطاب فی تاریخ علماء الزیدية، مخطوط، ص ۸۸.

۲. همانند: کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۴۶۶.

۳. کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۴۸.

۴. کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۱۹۳.

۲. آنچه مشخص است اینکه نسخه‌های خطی موجود، در واقع رونوشتی از نسخه برداری شخصی از کتاب اصلی است. به دو دلیل:

الف. احادیث کتاب با عناوین «قال محمد بن سلیمان» یا «محمد بن سلیمان قال» و نیز «حدثنا محمد بن سلیمان» و در موارد زیادی با «قال» یا «حدثنا» نگارش شده است و این مدل نقل کردن به این معنا است که نسخه برداری کنونی، الزاماً همانند نسخه اصلی مؤلف نیست.

ب. در پایان جزء ششم کتاب، این چنین آمده است:

قال: تمّ كتاب المناقب وتأليفه والحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد خاتم النبيين و على أهل بيته الطيبين و سلم تسليماً. قال فيها: و ذلك في شهر رجب من سنة ثلاث مائة يتلوه ما روى ابن دأب في علي بن أبي طالب (رضي الله عنه) و رحمه قال: و ليس هو سماع.

و بعد ذلك بخط غير خط جملة الكتاب ثم قال:

أجازني محمد بن سليمان الكوفي القاضي بصعدة جميع ما في هذا الكتاب و أمرني مشافهة أن أرويه عنه و ذلك بعد أن كفّ بصره و أمرني أن أكتب إجازته فرحم الله من كتبه و ألفه و غفر لمن قرأه و صدق بما فيه و عرف الفضل لأهله و لقي الله عزّ و جلّ بولاية أوليائه^۱.

از مجموع ۱۱۳۹ حدیث موجود در کتاب مناقب، تعدادی از احادیث با نام «محمد بن سلیمان» آغاز شده و بسیاری از احادیث نیز اینچنین آغاز نشده است. اکنون مشخص نیست چرا وضعیت نقل در اسناد، یک دست نیست؟ یعنی اگر همه احادیث از محمد بن سلیمان است و از او نقل شده و مؤلف کتاب است، چرا بر سر تمامی احادیث، نام او نیامده است؟ این وضعیت، در هر کتابی باشد، لااقل باید ترتیب و انسجام نسخه نویسی کتاب، مورد ارزیابی و راستی آزمایی قرار بگیرد.

از اینکه موضوعات و احادیث کتاب نامنظم است و ابواب آن نامرتب و ناهماهنگ

۱. کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۲۰۳.

است و در برخی از قسمت‌های کتاب، احادیث مکرری از یک شخص ذکر شده؛ اکنون دقیقاً مشخص نیست که آیا یک کتاب بوده است یا دفترچه حدیثی بوده که در مقاطع زمانی مختلف توسط افراد متعددی تکمیل شده است؛ یعنی وضعیتی همانند کتاب «الاختصاص» منسوب به شیخ مفید دارد.^۱

نتیجه اینکه:

با توجه به موارد بالا، به نظر می‌رسد که احتمالاً به خاطر حدیث اول کتاب: قال أبو جعفر محمد بن سلیمان الكوفي: حدثنا خضر بن أبان الهاشمي...^۲ که منقول از «محمد بن سلیمان» می‌باشد، تصور شده که او مؤلف این کتاب است و با این تصور در برگ اول نسخه خطی جدید ۱۳۵۳ هـ. ق، نیز به اسم محمد بن سلیمان کوفی تصریح شده است:

جمعه القاضي العلامة أبو جعفر محمد بن سلیمان الكوفي، جامع المنتخب؛ ممّا یبدو أنه كان مكتوباً على النسخة المنقول منها هذه النسخة، فنقلها الكاتب علی هذه النسخة كما وجدها.^۳

و یا در نسخه جدید دیگری، نوشته شده:

کتاب البراهین الصریحة والمناقب الفصیحة، جمعه علامّة الشیعة، جامع المنتخب، قاضی الهادی، أبو جعفر محمد بن سلیمان الكوفي رحمه الله تعالی.

در هر صورت اکنون لازم است با دلایلی روشن و دقیق، انتساب کتاب براهین یا مناقب به «محمد بن سلیمان» مخصوصاً «محمد بن سلیمان کوفی» که زنده در قرن چهارم بوده است مشخص گردد.

همچنین باید مشخص شود چرا این کتاب مورد استفاده علمای شیعی و حتی

۱. برای اطلاع بیشتر نک: انصاری، حسن، نمونه‌ای از دفاتر محدثان: کتاب الاختصاص منسوب به شیخ مفید، بررسی‌های تاریخی، سایت کاتبان.

۲. نک: کوفی، مناقب، ج ۱، ص ۱۷. در نسخه خطی مؤیدی که با حدثنا آمده است: «حدثنا أبو جعفر محمد بن سلیمان الكوفي قال حدثنا خضر بن أبان الهاشمي...» تصویر عکس نسخه خطی در مقدمه را ملاحظه فرمایید.

۳. نک: نسخه خطی کتاب مناقب به تاریخ «۱۳۵۳ق» کتابخانه آیت الله مرعشی قم.

زیدی نبوده است؟ آیا اسناد و احادیث محمد بن سلیمان در منابع شیعی، مخصوصاً کتاب‌های پیرامون فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام آمده است؟

۴/۱. درباره «محمد بن سلیمان»

در منابع شیعی، احادیث زیادی (حدود ۱۵۷۰ عدد با مکررات)، از «محمد بن سلیمان» وجود دارد؛ اما افراد متعددی به این نام در نقل روایات حضور دارند. نام «محمد بن سلیمان» هم به تنهایی در روایات آمده است و هم با پسوند.

افرادى همچون:

مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الدَّيْلَمِيِّ (۲۲۳ عدد)^۱؛ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ التُّوفَلِيِّ (۵۵ عدد)؛ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْأَبْغَنْدِيِّ (۳۰ عدد)؛ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْبَصْرِيِّ (۲۰ عدد)؛ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الزُّرَّارِيِّ (۱۲ عدد)؛ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْأَمْقُرِيِّ الْكِنْدِيِّ (۴ عدد)؛ مُحَمَّدُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْجَوْهَرِيِّ (۴ عدد)؛ و دیگر پسوندها، همانند: الْوَأَسِطِيُّ، الْأَصْبَهَانِيُّ، احذاء البصرى، زرقان، الهاشمى.

غالباً اسامی «محمد بن سلیمان» که بدون پسوند آمده مربوط به «دیلمی» و دیگران است. در این میان، نام «محمد بن سلیمان کوفی» یا «محمد بن سلیمان» که منظور همان کوفی باشد، تنها سه مرتبه در منابع حدیثی آمده که آن‌ها نیز تکراری است. در واقع، در کل منابع حدیثی شیعه، تنها یک حدیث از محمد بن سلیمان کوفی با پسوند «البزازی» وجود دارد.^۲ همین یک روایت نیز، به درستی معلوم نیست که از «محمد بن سلیمان کوفی» مؤلف منتسب به مناقب باشد؛ چرا که نه قید «البزازی» برای مؤلف مناقب، مطرح شده است و نه «عمرو بن خالد»^۳ جزو مشایخ او است. اساساً در میان ۱۱۳۹ حدیث کتاب مناقب منسوب به کوفی، هیچ نامی در اسناد از «عمرو بن خالد»

۱. همه اعداد، با احتساب مکررات می‌باشند.

۲. من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۱۱. نیز: الوافی، ج ۲۴، ص ۲۶۹. نیز: البرهان، ج ۲، ص ۹۰.

۳. برای اطلاع از وی، نک: تستری، محمدتقی، قاموس الرجال، ج ۸، ص ۹۵.

نیامده است.

هر چند که به قرینه «عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ» و در نظر گرفتن تصحیف و تحریف اسناد، ممکن است «محمد بن سلیمان کوفی» باشد. بنابراین، نام محمد بن سلیمان کوفی، در منابع حدیث و رجالی شیعه امامیه، ناشناخته و مجهول است و اطلاعاتی پیرامون وی وجود ندارد؛ مگر در آثار متأخر و جدید.

۴،۲. شرح حال محمد بن سلیمان

در منابع زیدیه، ابوجعفر محمد بن سلیمان اسدی کوفی، از علما و محدثان فرقه زیدیه است که از او به عنوان چهره برجسته اندیشه اسلامی و با عناوین حافظ، محدث، مسند، ثبت و مجاهد یاد شده است؛ ولی اطلاعات چندان دقیقی از او در دسترس نیست.

ابن ابی الرجال در جلد دوم مطلع البدور درباره او نوشته است:

علامة العلماء و سيدهم، الفاضل المحدث، الجامع للكلمات الربانية محمد بن سليمان الكوفي رحمه الله هو العلامة، حافظ الإسلام صاحب الهادي إلى الحق عليه السلام، نسبه في أسد بن خزيمه، تولى القضاء للهادي ولولده الناصر... بالأسانيد الخمسة المعروفة، المشهور بفضل روايتها في علماء الحديث...^۱

گفته شده که او در نیمه دوم قرن سوم تقریباً در حدود سال ۲۵۵ هـ. ق در کوفه به دنیا آمده و در آن بزرگ شده است. برخی زمان ولادتش را حدود سال ۲۴۰ هـ. ق تخمین

۱. ابن ابی الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۱۶۵.

۲. ولكن خروجه مع علي بن زيد ينافي هذا، كما ذكره صاحب مطلع البدور فإن علي ابن زيد استشهد سنة ۲۵۶ هـ، ولكن قال محمد يحيى سالم عزان في مقدمة كتاب المنتخب. بعد أن ذكر كلام صاحب مطلع البدور، وقال: إنه نقله عن مقاتل الطالبين.: والذي يبدو لي أنه ولد حوالي سنة (۲۷۵ هـ) ثم ذكر قول ابن أبي الرجال المتقدم، ثم قال: أقول: هذا وهم؛ لأن الذي في مقاتل الطالبين علي بن سليمان الكوفي. (مركز الأبحاث العقائدية، موسوعة حديث الثقلين، قم، ۱۴۳۰ ق، ج ۳، ص ۱۰۶.)

زده‌اند.^۱

سپس در آن شهر در مکتب بزرگان فقه و حدیث رشد نمود و از بزرگان حافظان آن عصر همچون محمد بن زکریا العلانی و محمد بن ابی الفتح و محمد بن منصور مرادی (م ۲۹۰هـ. ق) که بزرگ زیدیان کوفه بودند، کسب علم و دانش کرد.^۲ منصور، از همراهان علی بن زید علوی بود که پس از یحیی بن عمر در کوفه قیام کرد و معتمد او را کشت و یارانش پراکنده شدند.^۳

در زمان امام هادی علیه السلام که یحیی بن حسین رسی^۴، دولت خود را در یمن بنیان می‌نهاد، محمد بن سلیمان نیز به یمن هجرت کرد^۵ و به یحیی بن حسین پیوست و مورد احترام امام هادی علیه السلام قرار گرفت و سپس از سوی او، متولی منصب قضاوت شد و تا پایان عمر امام هادی علیه السلام همچون وزیر او بود. پس از امام هادی علیه السلام و در دوران حاکمیت و امامت دو فرزند وی، یعنی امام ناصر و امام مرتضی نیز محمد بن سلیمان همچنان عهده دار منصب قضاوت بود.

زمان وفات کوفی روشن نیست؛ البته در پایان کتاب مناقب سال وفات او را سال ۳۰۰هـ. ق بیان کرده است. برخی تاریخ وفات وی را ۳۰۹هـ. ق^۶ و برخی ۳۲۰هـ. ق^۷ و

۱. نک: کوفی، محمد بن سلیمان، مناقب، ج ۱، مقدمه.

۲. نک: عبدالقادر بن محمد بن نصر الله القرشي، الجواهر المضية في تراجم بعض رجال الزيدية، ص ۸۶.

۳. نک: ابن أبي الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۱۶۴.

۴. از نوادگان قاسم رسی، با نام کامل: یحیی بن حسین بن قاسم بن اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن حسن بن علی بن ابیطالب علیه السلام ملقب به الهادی الی الحق المبین. (نک: هادی الی الحق، یحیی بن حسین، الاحکام فی الحلال والحرام، مکتبه یعسوب الدین الالکترونیة، الطبعة الاولى ۱۴۱۰ق. نیز: زکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت، دارالملايين، ۱۹۸۰ م. نیز: یحیی بن حسین بن قاسم بن محمد، انباء الزمن، تصحیح ماضی، مکتبه الثقافیة الدینیة.

۵. نک: ابن أبي الرجال، مطلع البدور، ج ۴، ص ۱۶۵.

۶. محمد یحیی سالم عزّان، محقق کتاب الفلک الدّوار نوشته است: محمد بن سلیمان الکوفی، نسبه فی أسد بن خزیمه، ولد حوالي سنة ۲۷۰هـ. ثمّ قال: توفّي بعد سنة ۳۰۹هـ (الفلک الدّوار، ص ۲۸)

۷. علامه محمودی نوشته است: لم يتضح لي تاريخ وفاته غير أنّ تصريحه في آخر هذا الكتاب القيم بأنه فرغ من

برخی پس از سال ۳۲۰ هـ. ق دانسته‌اند.

۴,۳. نسبت راویان و اساتید مجهول

در چاپ دوم کتاب مناقب، مشایخ مصنف یعنی محمد بن سلیمان کوفی را درج نموده‌اند^۲؛ این افراد که ۵۴ نفر هستند، به صرف حضور نام ایشان در اسناد روایات، به عنوان مشایخ مصنف ذکر شده‌اند.

با فرض صحت مشایخ ذکر شده و اینکه واقعاً ایشان جزو مشایخ محمد بن سلیمان باشند، این مشایخ را از دو جهت می‌توان مورد توجه قرار داد:

۴,۳,۱. ترجمه مشایخ

اکثر مشایخ حدیثی کتاب مناقب منسوب به کوفی، مجهول هستند که همین مسأله باعث مهمل شدن احادیث کتاب خواهد شد که البته بسیاری از آن احادیث متفرد هستند؛ این نکته جدای از ارسال اسناد روایات و افتادگی راویان احادیث کتاب مناقب می‌باشد.

حداقل ۳۱ نفر از راویان احادیث مناقب شناخته شده نیستند که عبارتند از:

۱. إبراهیم بن أحمد
۲. أبو محمد بن بکر (بن) جعفر بن الإمام
۳. أحمد بن السري المصري أو المقري
۴. أحمد بن شعيب أبو عبد الرحمان النسائي الحافظ
۵. أحمد بن علي بن الحسن بن مروان الحنّاط أبو جعفر
۶. أحمد بن محمد
۷. أحمد بن محمد بن عبد العزيز بن رباح أبو جعفر المکتب

تألیفه سنة ۳۰۰، وقضاوته أيام الناصروهو أحمد بن الهادي إلى الحق، حيث قام بالأمر بعد أبيه، يفيد أنّ وفاته بعد

سنة ۳۲۰ هـ (مناقب أمير المؤمنين، ج ۱، ص ۱۰)

۱. ورتبما توفي في زمن الناصر المتوفى سنة ۳۲۲ هـ (أعلام المؤلفين الزيدية، ص ۹۰۳)

۲. نک: کوفی، محمد بن سلیمان، مناقب، (دو جلدی)، ج ۱، صص ۱۳-۲۵.

- ٨ . إسحاق بن محمد بن إسحاق القاضي
- ٩ . إسماعيل بن حمويه أو حيوة
- ١٠ . الحسن بن فرج البناء
- ١١ . حسين بن إبراهيم الطوسي
- ١٢ . حمدان بن عبيد النواء
- ١٣ . سهل بن المرزبان الفارسي
- ١٤ . عبد الرحمان بن أحمد الهمداني أبو أحمد
- ١٥ . عبد الله بن محمد أو عبيد الله بن محمد
- ١٦ . عبد الوهاب بن عبد الرحمان بن عبد الله بن أبي شيبة أبو القاسم
- ١٧ . عثمان بن سعيد بن عبد الله [المروزي]
- ١٨ . عثمان بن محمد الأثغ
- ١٩ . علي [بن] السري المقرئ
- ٢٠ . علي بن أحمد العراقي
- ٢١ . علي بن حازم العابد
- ٢٢ . علي بن رجاء بن صالح القرشي الخلال
- ٢٣ . محمد بن أحمد بن الحسين الهاروني
- ٢٤ . محمد بن حفص أبو عبد الله
- ٢٥ . محمد بن عبد الله أبو عبد الله (وفي نسخة أبو عبد الله بن محمد بن عبد)
- ٢٦ . محمد بن عبيد الله بن نوفل
- ٢٧ . محمد بن عبيد بن عتبة [أبو جعفر الكندي الكوفي]
- ٢٨ . محمد بن عمر بن منصور
- ٢٩ . محمد بن منصور المرادي أبو جعفر المقرئ الكوفي الزيدي
- ٣٠ . المغيرة بن أحمد
- ٣١ . موسى بن عيسى الجزري

۴,۳,۲. نسب احادیث نقل شده آن‌ها

نسبت نقل راویان احادیث در کتاب مناقب، بسیار متنوع است. از برخی راویان یک یا دو حدیث نقل شده و از برخی بیشتر؛ اما از ده نفر از راویان، حدود ۶۷۰ حدیث نقل شده است که این به معنای آن است که بیش از نیمی از احادیث کتاب مناقب از این افراد است. راویان پر حدیث کتاب براهین الصریحه یا مناقب عبارتند از:

۱. محمد بن منصور المرادی أبو جعفر المقرئ الكوفي الزیدي (۲۵۲ حدیث)
۲. عبد الرحمان بن أحمد الهمداني أبو أحمد (۱۳۲ حدیث)
۳. خضر بن أبان الهاشمي أبو القاسم الكوفي (۷۳ حدیث)
۴. أحمد بن علي بن الحسن بن مروان الحنّاط أبو جعفر (۵۹ حدیث)
۵. علي بن أحمد العراقي (۵۳ حدیث)
۶. أحمد بن السري المصري أو المقري (۳۶ حدیث)
۷. أحمد بن عبدان البرذعي (۲۸ حدیث)
۸. علي بن رجاء بن صالح القرشي الخلال (۲۴ حدیث)
۹. علي بن عبد العزيز البغوي أبو الحسن (۱۹ حدیث)
۱۰. أحمد بن حازم أبو عمرو الغفاري الكوفي (۱۴ حدیث)

۵. پیرامون احادیث کتاب

اکثر احادیث کتاب مناقب، حداقل چند مشکل اساسی دارند:

۵,۱. غالب احادیث مرسل است

بسیاری از اسناد احادیث، افتادگی دارد و مرسل است. افتادگی اسناد، گاهی شامل یک یا دو نفر در طبقات است و گاهی، ارسال طویل^۲ دارد؛ به عنوان نمونه:

۱. فهرست اعلام کتاب مناقب را نگاه کنید.

۲. ذکر نشدن چندین راوی در اسناد روایت.

۱. عن ابن عباس رضي الله عنه قال: بينا رسول الله ﷺ يطوف بالكعبة...^۱
 ۲. وعن ابن عباس رضي الله عنه عن النبي ﷺ أنه قال: من أذى علياً فقد أذاني إن علياً أولكم إيماناً...^۲
 ۳. وعن [ابن عباس] قال: قال رسول الله ﷺ: لو أن الغياض أقلام والبحر مداد والجنّ كتاب والإنس حساب ما أحصوا فضائل عليّ^۳.
 ۴. روى أنس بن مالك: أنّ رسول الله ﷺ أمر أبا بكر وعمر يخبرهما عن ليلة طلب الماء للطهور فيها فلم...^۴
 ۵. وروى أنس: أنه أهدي لرسول الله ﷺ بساط من «خندف» فقال: يا أنس ابسطه. فبسطه ثم قال: ادع العشرة فلماً...^۵
وحتى برخی از احادیث، مستقیماً از معصوم ﷺ نقل شده است؛ به عنوان نمونه:
 ۱. وقال ﷺ: عليّ في هذه الأمة كمثل الوالد.
 ۲. وقال ﷺ: يدخل الجنة سبعون ألفاً لا حساب عليهم هم شيعتك يا عليّ^۶.
- در برخی موارد در نسخه های خطی، جابجایی و تفاوت اسم روات نیز اتفاق افتاده است؛ همانند:
- محمد بن سلیمان قال: حدّثنا محمد بن عمر المازنی عن أبي بكر عباد بن صهيب عن جعفر بن محمد عن أبيه قال:
- قال رسول الله ﷺ: الناس من أشجار شتى وأنا وعليّ من شجرة واحدة أنا أصلها و

۱. نک: کوفی، مناقب، (دو جلدی)، ج ۱، ص ۶۲۱.
۲. نک: کوفی، مناقب، (دو جلدی)، ج ۱، ص ۶۲۲.
۳. نک: کوفی، مناقب، (سه جلدی)، ج ۱، ص ۵۵۷.
۴. نک: کوفی، مناقب، (سه جلدی)، ج ۱، ص ۵۵۱.
۵. نک: کوفی، مناقب، (دو جلدی)، ج ۱، ص ۶۲۶.
۶. نک: کوفی، مناقب، (سه جلدی)، ج ۱، ص ۵۵۷.

عليّ فرعها والحسن والحسين أئمارها وفي قلب كلّ مؤمن غصن من أغصانها
 که در دو نسخه خطی دیگر اینطور آمده است:
 محمد بن منصور قال: حدّثنا محمد بن عمر المازني عن أبي بكر عباد بن صهيب
 عن جعفر بن محمد عن أبيه قال...^۱

۵,۲. راویان مجهول هستند

جدای از مشایخ محمد بن سلیمان که پیش‌تر بیان شد، غالباً مجهول و برخی دیگر
 ضعیف هستند؛ بسیاری از دیگر راویان اسناد احادیث نیز مجهول و ناشناخته و عده
 زیادی ضعیف می‌باشند.

۵,۳. بسیاری از احادیث کتاب، متفردات است

احادیث به نقل از معمر بررسی شد. بیست و چهار حدیث از معمر در کتاب مناقب
 وجود دارد که غالباً در هیچ منبع شیعی یافت نمی‌شود؛ مخصوصاً غیر از چند مورد از
 این احادیث، حتی در منابع اهل تسنن هم وجود ندارد.^۲

۶. نتیجه گیری

کتاب البراهین الصریحة محمد بن سلیمان کوفی، در منابع شیعی امامیه و عامه،
 شناخته شده نیست و تا سال ۱۴۱۲ هـ. ق که به چاپ رسید، هیچ اطلاع روشنی از آن در
 آثار و مقالات به چشم نمی‌خورد. این کتاب در فهرس نیز معرفی نشده است؛ غیر از
 برخی نوشته‌های قرن دهم به بعد. بنابراین دقیقاً مشخص نیست که نام اصلی کتاب
 چه بوده است.

نسخه‌های کتاب مناقب، حداقل سه مشکل اساسی دارند: الف - چند نسخه

۱. نک: کوفی، محمد بن سلیمان، مناقب، (دو جلدی)، ج ۱، ص ۵۱۶.

۲. نک: استادی، کاظم، گونه‌شناسی روایات معمر بن راشد در غیر کتاب سلیم، در دانشنامه سلیم بن قیس، قم، ۱۳۹۹ ش، ج ۲، درباره‌ی راویان و اسناد سلیم.

موجود از کتاب مناقب، همگی ناقص هستند. ب. نسخه‌های خطی کتاب بسیار محدود است و روشن نیست که چرا چنین کتابی از قرن چهارم هجری، این مقدار محدودیت نسخه دارد؛ که از پنج نسخه، سه نسخه آن جدید است. ج. این کتاب نسخه متقدم ندارد و قدیمی‌ترین نسخه آن مربوط به سال ۱۰۶۷ ه. ق است.

چون اکنون اطلاعات رجالی پیرامون شخص کوفی و نیز اطلاعات فهرستی از کتب منسوب به او به روشنی و دقت در دسترس نیست؛ بنابراین انتساب این کتاب به محمد بن سلیمان کوفی (م ۳۲۲ ق) دقیقاً روشن نیست.

همچنین مشخص نیست چرا این کتاب مورد استفاده علمای شیعی و حتی زیدیه نبوده است و اسناد و احادیث محمد بن سلیمان در منابع شیعی، مخصوصاً کتاب‌های پیرامون فضائل و مناقب اهل بیت علیهم‌السلام وجود ندارند.

در کل منابع حدیثی شیعه، یک حدیث از محمد بن سلیمان کوفی با پسوند «البرزاز» وجود دارد؛ همین یک روایت نیز، به درستی معلوم نیست که از آن «محمد بن سلیمان کوفی» مؤلف منتسب به مناقب باشد؛ چراکه نه قید «البرزاز» برای مؤلف مناقب، مطرح شده است و نه اینکه «عمرو بن خالد» جزو مشایخ او می‌باشد. بنابراین، نام محمد بن سلیمان کوفی، در منابع حدیث و رجالی شیعه، ناشناخته و مجهول است؛ و اطلاعی پیرامون وی وجود ندارد؛ مگر در آثار متأخر و جدید.

اکثر مشایخ حدیثی کتاب مناقب منسوب به کوفی، مجهول هستند که باعث مهمل شدن احادیث کتاب، خواهد شد؛ که البته بسیاری از آن متفرد است؛ اضافه بر این، ارسال اسناد روایات و افتادگی راویان احادیث کتاب مناقب ایراد مهمی است.

اکثر احادیث کتاب مناقب حداقل چند مشکل اساسی دارند:

۱. غالب احادیث مرسل است.

۲. راویان مجهول است.

۳. بسیاری از احادیث کتاب، جزو متفردات است.

احادیث منقول از معمر بررسی شد. بیست و چهار حدیث از معمر در کتاب مناقب وجود دارد که غالباً در هیچ منبع شیعی یافت نمی‌شود؛ مخصوصاً چند مورد از این

احاديث، حتى در منابع اهل تسنن هم وجود ندارد. اين وضعيت، جاى سؤال اساسى دارد و به نوعى تقدم كتاب يا حداقل اعتبار آن را تحت الشعاع قرار مى دهد.

کتابنامه

۱. أحمد بن صالح بن أبي الرجال، مطلع البدور ومجمع البحور في تراجم رجال الزيدية، (تحقيق عبد الرقيب مطهر محمد حجر)، مركز أهل البيت عليه السلام للدراسات الإسلامية، صعدة، ۱۴۲۵ق.
۲. الجبوري، عبدالله، فهرس المخطوطات العلمية في مكتبة الأوقاف العامة ببغداد، شتاء، ۱۹۷۷م.
۳. الحبشى، عبدالله محمد، مصادر الفكر العربى الاسلامى فى اليمن، مركز الدراسات والبحوث اليمنى، صنعاء، بى تا. نیز: المكتبة العصرية، بيروت، ۱۴۰۸ق.
۴. الحسنى المؤيدى، مجد الدين بن محمد بن منصور، لوامع الانوار فى جوامع العلوم والاثار وتراجم اولى العلم والانظار، (تحقيق محمد على عيسى)، مركز اهل البيت عليه السلام للدراسات الاسلاميه، يمن، ۱۴۲۲ق.
۵. الحسينى اشكورى، السيد احمد، مؤلفات الزيدية، مكتبة أية الله العظمى المرعشى النجفي، قم، ۱۴۱۳ق.
۶. درايتى، مصطفى، فهرستگان نسخه های خطی ایران، کتابخانه ملی، تهران، ۱۳۹۱ش.
۷. الشامى، أحمد بن محمد، تاريخ اليمن الفكري في العصر العباسي، دار النفائس، بيروت - لبنان، ۱۹۸۷م.
۸. ششن، رمضان، نوادر المخطوطات العربية فى مكتبات تركيا، دارالكتاب الجديد، بيروت، ۱۴۰۰ق.
۹. شهارى، ابراهيم بن قاسم بن مؤيد بالله، طبقات الزيدية الكبرى، (وجيه، عبدالسلام بن عباس، مؤسسه الامام زيد بن على الثقافى، عمان - اردن، ۱۴۲۱ق.

١٠. صارم الدين إبراهيم بن محمد الوزير، الفلك الدوار في علوم الحديث والفقه والآثار، (حقيقه محمد يحيى سالم عزان)، دارالتراث اليمني، صنعاء، ١٤١٥ق.

١١. الطباطبائي، السيد عبد العزيز، أهل البيت عليهم السلام في المكتبة العربية، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث. قم.

١٢. عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي، الجواهر المضية في طبقات الحنفية، مير محمد كتب خانه، كراتشي، ١٣٣٢ق.

١٣. علوي عباسي، علي بن محمد بن عبيد الله، سيرة الهادي الى الحق يحيى بن الحسين، (به كوشش سهيل زكار)، دارالفكر المعاصر، بيروت، ١٣٩٢ق.

١٤. العمري، حسين بن عبد الله، مصادر التراث اليمني في المتحف البريطاني، دارالمختار، دمشق، ١٤٠٠ق.

١٥. عيسوي، احمد محمد [وديگران]، فهرس المخطوطات اليمنية لدار المخطوطات و المكتبة العربية بالجامع الكبير. صنعاء، كتابخانه بزرگ حضرت آيت الله مرعشي نجفي، قم، ١٣٨٤ش.

١٦. فرجامي، اعظم، زبديه و حديث اماميه، انتشارات دارالحديث، قم، ١٣٩٤ش.

١٧. القاسم، يحيى بن حسن بن الإمام، المستطاب في تاريخ علماء الزيدية، مخطوط.

١٨. القاسمي، عبد الله بن الحسين، الجداول الصغرى المختصرة من الطبقات الكبرى، مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية، عمان. اردن.

١٩. كحاله، عمرضا، معجم المؤلفين تراجم مصنفى الكتب العربية، مكتبة المثنى، بيروت، ١٩٥٧م.

٢٠. كوفى، محمد بن سليمان، المنتخب و يليه ايضا كتاب الفنون (مماسال عنهما محمد بن سليمان الكوفى)، دارالحكمه اليمانيه، صنعاء، ١٤١٤ق.

٢١. الكوفى، محمد بن سليمان، مناقب الإمام أمير المؤمنين علي بن أبي

طالب عليه السلام، محقق: محمودى، محمدباقر، مجمع احياء الثقافه الاسلاميه،
قم، ۱۴۲۳ق.

۲۲. مرعى، محمود، فهرست نسخه‌هاى خطى كتابخانه عمومى حضرت آية
الله العظمى مرعى نجفى، كتابخانه مرعى، قم، ج ۲ و ۱۳.

۲۳. مركز الأبحاث العقائدية، موسوعة حديث الثقلين، قم، ۱۴۳۰ق، ج ۳.

۲۴. موسى نژاد، سيد على، كتابهاى حديثى منتشرشده از زيديه، مجله علوم
حديث، شماره ۲۵.

۲۵. وجيه، عبدالسلام بن عباس، أعلام المؤلفين الزيدية، مؤسسة الإمام زيد بن
علي الثقافية، عمان - اردن، ۱۴۲۰ق.

۲۶. الهيئة العامة للآثار ودورالكتب، فهرس مخطوطات المكتبة الغربية
بالجامع الكبير بصنعاء، مؤسسة المعارف للطباعة والنشر، صنعاء،
۱۹۷۸م.

